

Hoe de Eerste Wereldoorlog en de koloniale kwestie Portugal in een burgeroorlog stortten

Jeannick Vangansbeke

Inleiding

Al in 1912 kwam een herverdeling van het Portugese koloniale rijk ter sprake in Brits-Duitse onderhandelingen. Daarmee kwam de kwestie van de kwalijke reputatie van die kolonies weer op de diplomatieke tafels. Welke invloed had dit op Congo en de Belgische ambities in Afrika? In welke mate woog het woelige verleden van de Belgisch-Portugese relaties inzake Congo op de houding van de Portugese regering toen er oorlog uitbrak in Europa en Afrika? Hoe ontwikkelden die relaties zich tijdens de oorlog? Verweerden zij zich gezamenlijk tegenover de grootmachten, of probeerden zij ten koste van elkaar te overleven als koloniale macht? Toen Portugal in 1916 in de oorlog betrokken raakte en Duitsland einde 1917 het Afrikaanse front verlegde naar Portugees Oost-Afrika werd de hele zaak opnieuw bijzonder actueel. We reconstrueren de gebeurtenissen hoofdzakelijk aan de hand van de verslagen van de Belgische ambassade in Lissabon.

Grenskwesties

De grens tussen Portugees Congo (Cabinda) en Congo Vrijstaat, later Belgisch-Congo was bijzonder moeizaam tot stand gekomen. Het kwam niet tot geweld, maar evenmin tot verdragen, en de briefwisseling tussen de beide regeringen en commissies ter afbakening van de grens vereiste zelfs Zwitserse bemiddeling ⁽¹⁾. De reden is dat vastlegging op papier weinig betekende. Vooral wanneer er voor natuurlijke grenzen werd gekozen, zoals rivieren, de samenvloeiing van stromen of bergen rezen er vaak betwistingen over douanerechten op posten gevestigd langs

¹ Ruytjens, passim.

die rivieren. Het verdrag van Simulambuco (februari 1885) tussen Portugal en de vorsten van N'Goyo, toen de sterkste Afrikaanse politieke formatie in de regio, stelde Cabinda onder Portugees protectoraat. De conventie van 14 februari 1885 met Congo Vrijstaat was onduidelijk verwoord en gaf Congo toegang tot de oceaan over Angolees grondgebied. De bepalingen ervan werden in 1891 deels gewijzigd. Tenslotte werd ze aangevuld met de resultaten van de afbakeningscommissie en de verklaring van neutraliteit van 24 maart en 18 december 1894. De Vrijstaat gaf toe inzake Cabinda, met het oog op wat zij bekwam in Lunda.

Dat ging zo. In 1890 kwam het tot hoogoplopende spanning over de eilanden in de Congo- stroom. De Ango-Ango rivier als grens verdween van de kaarten. Tegelijk kwam de kwestie van de verdeling van Lunda de sfeer verzieken. Ruytjens wijst op het verzet in de Portugese Senaat en de Kamer van Volksvertegenwoordigers tegen elke toegeving, maar besteedt geen aandacht aan de Britse rol hierbij. Precies de vernedering door het Verenigd Koninkrijk, dat Portugal in 1890 dwong op straffe van oorlog niet in de weg te staan van het Empire en zijn goudvelden in zuidelijk Afrika, lag aan de oorsprong van het nationalisme dat zou leiden tot de Portugese revolutie van 1910. Behoud van de kolonies was daarbij cruciaal, en dit tot 1975. Duitsland had drie decennia lang plannen voor een 'pénétration pacifique' van het financieel armlastige Portugal en zijn imperium (²). Bülow had al in 1898 concrete afspraken met de Britten verkregen en Grey was jaren voor de oorlog bereid die als vertrekpunt voor een overeenkomst te zien.

In 1911 had Grey de Duitse ambitie en belangstelling naar gebieden buiten Europa willen verleggen, daarbij eerst denkend aan Belgisch-Congo, daarna aan Portugees Afrika. In maart 1914 was Berlijn zo ver dat zij de Britse eis konden aanvaarden dat de overeenkomst over Portugese kolonies werd gepubliceerd. Toen was er evenwel oorlogsdreiging tussen Londen en Berlijn ontstaan en de Britten wantrouwden Rusland, dat in Perzië weer actief werd en volgens Crowe toenadering tot Duitsland kon zoeken indien Rusland en het Verenigd Koninkrijk geen overeenkomst over gezamenlijk optreden van hun vloten bereikten. Het deed Grey weer op zijn

² Tschapek, 178 e.v.

toezeggingen terugkomen. Kolonies in Afrika waren niet enkel wisselgeld in handen van pacifisten maar zelfs van panslavisten.

De Portugese generaal Moraes Sarmiento beschreef uitvoerig de deal die Britse pacifisten met Duitse expansionisten wilden sluiten, ten koste van Portugal. Parlements lid Ezequiel de Campos legde de Portugese regering het vuur aan de schenen met de vraag of de uitroeping van de republiek in Portugal in 1910 een einde dreigde te maken aan het eeuwenoude bondgenootschap. In november 1904 besloten Lissabon en Londen alle conflicten tussen hen beiden via het Hof in Den Haag te beslechten. Grey had verklaard dat Londen enkel in een defensief pact met Lissabon was verbonden, nooit in een offensief ⁽³⁾.

De Portugese kolonisatie genoot geen goede pers in Europa, ook niet in België. Le Patriote van 22 juli 1914 schreef over Angola dat de kolonisatie er overspel enorm had aangewakkerd en de vruchtbaarheid gekelderd. Vaak huwden de kolonisten kerkelijk iemand, voor de staat een ander en dan hadden ze nog iemand extra. Het anti-slavernij genootschap meende dat vanuit Portugees West-Afrika nog steeds slaven naar Sao Tomé vertrokken, terwijl de Zuid-Afrikanen er ronselden voor hun mijnen. De Zwitserse hoogleraar Etemad noemde het Portugese imperium het 'kolonialisme van de armen' ⁽⁴⁾.

Londen drong er bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog bij Lissabon op aan neutraal te blijven, tot ongenoegen van Frankrijk. In de haven van Lissabon lagen 30 Duitse schepen en in de Afrikaanse kolonies 50. Wat de Duitsers deden op Portugees grondgebied in Afrika, maakte het de regering Machado mogelijk deze schepen te confisqueren zelfs zonder de oorlog te verklaren. De officieren in het Portugese leger waren wel allerminst gebrand op deelname aan de oorlog, zo liet de Franse ambassadeur weten. Het spreekt voor zich dat België niet minder dan

³ Willequet, 1962, 342-346. Wel waren de kolonies ook gedekt door het pact van 1661. De Britten hadden evenwel de Portugezen niet geholpen toen die in 1895 manu militari de Boerenrepublieken ervan dienden te weerhouden de haven van Lourenço Marques te annexeren (slag bij Marracuene, Pélissier, 2004, 155).

⁴ Etemad, 2005, 214.

Frankrijk liever Portugese divisies op het slagveld zag, en geen rekening wenste te houden met de financieel-diplomatieke overwegingen van de Britse houding jegens Portugal. Overigens was Londen ook slechts moeizaam bereid om eenmaal Portugal in de oorlog was getreden, wapens te leveren ⁽⁵⁾.

In 1916, in volle oorlog, schreef Lichnowsky, de voormalige Duitse ambassadeur in Londen, dat aan de vooravond van de oorlog een Duits koloniaal imperium dichterbij was dan ooit, maar na twee jaar oorlog definitief verloren was aan de Russen en Britten. Portugal kon de politiek van Londen enkel ondergaan. Tegenover België had het kleine land aan de Taag natuurlijk heel wat meer onderhandelingsruimte.

De Belgisch-Portugese relaties

Het is van belang om de reële kansen van een Belgisch-Portugees koloniaal gentleman's agreement in te schatten. Tenslotte was het de Belgen daarom te doen in de oorlog om Centraal-Afrika. Daartoe kunnen we best de oorlogs-correspondentie tussen de Belgische ambassade in Lissabon en de regering in Le Havre doornemen.

De Belgische ambassadeur in Lissabon berichtte meteen na het uitbreken van de oorlog aan minister Davignon dat de Portugezen enthousiast waren voor oorlogsdeelname aan de zijde van Frankrijk en ze ernstig overwogen Frankrijk aan te bieden troepen naar Marokko te sturen opdat Frankrijk daar al zijn soldaten op het Europese slagveld ter beschikking zou hebben ⁽⁶⁾. Voor het eerst sinds de uitroeping van de republiek groette een Brits oorlogsschip de Portugese vlag. De Britten vroegen enkel de kanonnen van het Portugese leger maar weigerden de aangeboden soldaten. Minister van buitenlandse zaken Freire d'Andrade probeerde de oorlogsstemming te keren zonder veel succes. In oktober werd er bericht over sabotage door monarchisten en de Duitse kolonie in Lissabon van de spoorlijnen die het aangeboden artillerie materiaal naar Frankrijk zouden brengen. De minister van

⁵ FO, 2600. DDF, III, 50-53. Grey, 208, vgl. Oliveira, passim.

⁶ Corr. Pol. Portugal 2, nota 4 augustus 1914.

defensie verzette zich tegen de wapenleveringen. Merkwaardig genoeg waren zelfs de monarchisten bereid de restauratie uit te stellen tot na de vredesonderhandelingen, omdat om het even wie de winnaars zouden zijn, zij zich een deel van de Portugese kolonies zouden willen toe eigenen. Freire was tegen deelname aan de oorlog uit schrik voor Spanje en niet ten onrechte. Churchill had in augustus 1914 al gesteld dat absorptie van Portugal door Spanje voor Engeland geen slechte zaak zou zijn ⁽⁷⁾. In december 1914 werden drie Duitse verkenners doodgeschoten, waarop de Duitsers een Portugese kolonne uitmoordden in Angola. Omdat defensie 3/8 van de uitgaven opsloopte, gaf minister van oorlog Norton de Matos toe dat behalve Kionga dat in 1894 was afgenomen door Duitsland, Portugal geen expansieve ambities kon hebben ⁽⁸⁾. Hoe langer de oorlog duurde, hoe minder kans op een compromisvrede waar Portugal ongetwijfeld slachtoffer van zou worden. Midden augustus 1915 kwam het einde van Freires neutraliteitspolitiek in zicht: Soares volgde hem op.

⁷ Corr. Pol. Portugal 2, nota 6 maart 1915.

⁸ José Norton De Matos, gouverneur in Angola in 1912. Pimento de Castro, germanofiel en sterke man in Portugal in 1915, ontsloeg hem. In mei van dat jaar vielen 200 doden bij zware rellen, geen 600 zoals de Belgische ambassadeur meldde. De nieuwe regering benoemde Matos tot minister van kolonies, daarna van oorlog. Hij organiseerde het leger dat naar Frankrijk trok, maar werd door de revolutie van 5 december 1917 opnieuw tot aftreden gedwongen (tijdens de revolutiedagen verving hij eerste minister Costa en minister van buitenlandse zaken Soares die in Londen waren en weigerde drie dagen lang zich gewonnen te geven, daarbij gesteund door de marine). Het nieuwe bewind van de pro-Duitse landmachtgeneraal Sidonia Pais beperkte fel de oorlogsinspanningen. Slechts één divisie waar 37 % van de officieren en 24 % van de soldaten ontbrak, bleef achter in Frankrijk. Pais werd vermoord in december 1918, daarop vertrok Norton de Matos vanuit zijn Londens verbanningsoord als vertegenwoordiger van Portugal naar Versailles. Van 1921 tot 1923 had hij volmachten als gouverneur in Angola en ontplooidde een enorme activiteit. Nova Lisboa, het huidige Huambo, getuigt hier nog steeds van. Dictator Salazar zette de liberaal af, maar in 1948 kreeg Norton de Matos onder druk van de geallieerden de kans een electorale campagne tegen de dictator te voeren. Hij stierf in 1955 (Viana Martins, 69 e.v. en Amaral Nogueira, 229 e.v.).

In mei 1915 berichtte ambassadeur Raymond Leghait (⁹) dat de feitelijke macht berustte bij het leger en zijn bevelhebber Pimenta de Castro, na het neerslaan van bloedige onlusten, veroorzaakt door monarchisten. Er waren 600 doden gevallen en enkele Belgische gewonden. Er lagen Spaanse oorlogsschepen aan de monding van de Taag. In juni kwam er een nieuwe regering, José Norton de Matos, oud-gouverneur van Angola, kreeg (voor enkele maanden) kolonies, daarna oorlog en Augusto Soares buitenlandse zaken. In augustus werd de in Brazilië geboren Bernardino Machado president.

De dominerende politicus in het parlement was de leider van de grootste partij, de democratische republikeinen, Affonso Costa, waarvan Leghait beweerde dat hij voor de oorlog absoluut zeker zich engageerde voor Duitse belangen in de kolonies en hij verdacht hem ervan nog steeds dubbelzinnig te zijn in zijn steun aan de geallieerde zaak. Omdat Costa een kortsluiting in de tram als een bomaanslag interpreteerde, sprong hij evenwel uit de tram, zich daarbij zo verwondend dat hij lange tijd uitgeschakeld leek. Eenmaal hersteld en nadat Duitsland de oorlog had verklaard aan Portugal, werd hij minister van financiën. De Britse admiraal de Salis organiseerde de kustverdediging en Costa vertrok naar Londen om er een financiële basis voor een effectieve Portugese bijdrage aan de oorlogsinspanning te onderhandelen. Portugal vocht om te verhinderen dat zijn kolonies als wisselgeld gebruikt werden en de zeldzame oprechte politici die dit gevaar inzagen, werden op hun wenken bediend door de Duitsers, schreef de ambassadeur. De Portugezen haatten de Duitsers niet en vergaten niet dat de bondgenoot inzake kolonies dezelfde houding heeft, maar sinds de revolutie van maart 1915 hadden de voorstanders van de geallieerde zaak de overhand (¹⁰). Norton de Matos kreeg lof

⁹ Leghait was ambassadeur in Parijs tijdens de eerste Marokko crisis en in Lissabon tijdens de oorlog. De Duitsers pluisten zijn verslagen uit en publiceerden gretig zijn toenmalige commentaren: 'Wenn Deutschland eine englisch-französisch-russische Annäherung deutlich vor Augen sehen würde, würde es dann trotz all seiner Wünsche, den Frieden zu erhalten, die Festigung eines solchen Bündnisses abwarten, oder würde es nicht vielmehr gewaltsam den eisernen Ring sprengen, in den man es einzuzwängen sucht?' zo luidt het in de Berichte der belgischen Vertreter, 12 (een Duitse propagandistische brochure op basis van in Brussel gestolen documenten).

¹⁰ Corr. Pol. Portugal 2, nota 19 januari en 23 juni 1916.

van de Belgische ambassadeur voor zijn energieke oorlogsvoorbereiding. Hij bracht 20 000 man met vrachtwagens en artillerie uitgerust, op de been ⁽¹¹⁾. Generaal Bernardiston kwam uit Engeland over om te overleggen waar die konden ingezet worden, reden voor de monarchistische Diario om te herinneren aan het feit dat de Duitsers deze generaal ervan beschuldigden voor de oorlog al overleg met de Belgische generale staf te hebben gehad over samenwerking tegen Duitsland.

‘Om onze toekomst in Afrika die de voornaamste bestaansreden is voor ons bestaan als onafhankelijk land te verzekeren, vertrekken onze soldaten naar het westelijk front’ citeerde Leghait de republikeinse pers. ‘Gezien zij voor de verzekering van die toekomst vooral op de Britten moeten rekenen, besliste Lissabon om de Portugese troepen in de Britse sector op te stellen. De Fransen boden hen nochtans alles aan wat zij wilden aan materiaal, maar politieke overwegingen haalden de bovenhand’ ⁽¹²⁾. Ten onrechte rekende Lissabon op Britse dankbaarheid, Londen wenst geen Portugal dat zij dankbaar moesten zijn, noch de verplichting hun kolonies te moeten verdedigen, noch een Portugal waarmee zij Duitse kolonies moesten verdelen. Daarom wilden zij hun hulp niet in Zuid-West-Afrika. In december berichtte Leghait dat de nederlagen in Afrika en de woede over gebrek aan sanitaire voorzieningen voor het koloniale leger een nieuwe revolutionaire stemming hadden gecreëerd. Dit keer leidden niet de monarchisten maar de syndicalisten het verzet. Niettemin vertrokken op 1 februari 1917 de Portugese troepen naar West-Vlaanderen onder zware Navy escorte. De Britse marine werd door de Portugese regering ter hulp geroepen bij de verdediging van de eilanden Madeira, de Azoren en de Kaapverdische eilanden, die voortdurend door duikboten werden aangevallen.

¹¹ Die zouden niet allemaal ingezet worden in Vlaanderen.

¹² Corr. Pol. Portugal 2, nota 8 november 1916.

De invloed van de Afrikaanse gebeurtenissen

Hoe verliep ondertussen de Portugees-Duitse strijd in Afrika? Al op 24 augustus 1914 was de grenspost van Mazina in het noorden van Mozambique aangevallen, twee maanden later was het de beurt aan Angola, waar Guangar, Bunja, Sambio, Dorico en Musosso de brandschattende Schutztruppen op bezoek kregen en de garnizoenen werden uitgemoord. Ongetwijfeld was de zwakke positie van de Portugese troepen jegens de Afrikaanse bevolking één van de redenen waarom Lissabon en Londen niet happig waren de schendingen van het volkenrecht te beantwoorden. Pas in februari 1916 werden de Duitse schepen geconfisqueerd, waarop begin maart Berlijn de oorlog verklaarde aan Portugal. De meest recente Portugese geschiedschrijving van deze jaren verklaart het intreden in de oorlog vanuit de wil van het republikeinse minderheidsregime zich te legitimeren als onderdeel van een wereldwijde beweging. Nuno Severiano de Teixeira stelt het als volgt: het is juist dat Portugal omwille van de kolonies in de oorlog trad, maar dat is geen volledige verklaring. Door Pais voor te stellen als neutralist poogde de republikeinse pers in Frankrijk zijn regime te delegitimeren (¹³).

Beyens kreeg echter in 1916 van zijn diplomaten te lezen dat Portugal voor zijn kolonies in de oorlog trad en om Engeland ter wille te zijn. De Fransen bezorgden het Portugese leger officieren en uitrusting om naar Vlaanderen te trekken. In 1917 bracht Portugal noodgedwongen ook troepenversterkingen naar Angola en bewapende de trouwe Bailundos om opstanden onder de Libollo, Quissama, Amboim en Selles te onderdrukken. De schuld voor de opstand werd in de schoenen van Duitse missionarissen geschoven.

Le Havre poogde in 1918 de Portugezen onrechtstreeks te benaderen via Thomas Ryan, een Amerikaanse investeerder, die van de Portugese minister van buitenlandse zaken te horen kreeg dat Portugal geen belangstelling had voor Amerikaans kapitaal. Voor die grondstof had Lissabon een unieke band met Londen, meldde Ryan aan Renkin. Robert Everts, die de regering van Le Havre vertegenwoordigde in Lissabon, volgde de activiteiten van de Companhia de

¹³ de Teixeira, 358, idem, 13-18.

Cabinda. Bedoeling van dat bedrijf was vooral de export vanuit Mayombe via de Chiloango rivier te controleren. In 1918 verhoogde het bedrijf fors zijn kapitaal (¹⁴). Ongetwijfeld was de bedoeling Belgisch kapitaal en dus invloed te weren.

Compensaties in de Lundastreek (zuiden van Katanga) zouden geen gehoor vinden omdat er zoveel Portugezen een bedrijfje in Cabinda en langs de Chiloango hadden opgezet. Ook was er steenkool in Cabinda gevonden. De Portugese regering vreesde de kolonisten en met geld over de brug komen zou al helemaal verkeerd begrepen worden, schreef consul Leghait vanuit Biarritz in augustus 1918. Dat Freire d'Andrade en Norton de Matos toezeggingen deden mocht geen zand in de ogen strooien, deze heren hadden een 'zakelijke mentaliteit'. Uitwijken naar de kolonies of Brazilië was voor het Portugese stadsvolk steeds een mogelijkheid indien zij in problemen raakten en ook de enige roem in hun geschiedenis. Daarom kon geen regering er afstand van doen. Zuid-Afrika wilde Lourenço Marques en rekende net als de Belgen op de Britten hiervoor. Het Belgische prestige was zo gestegen dat we geen schrik moesten hebben van een herschikking van de kaart van Afrika, schreef Leghait verder, maar de Portugezen wel. Het was zeer goed mogelijk dat de Britten Portugal en zijn imperium zagen als een protectoraat. Daarom gaven zij hun vertegenwoordiger in Lissabon voor het eerst de rang van ambassadeur.

In feite was Londen tegen een herschikking van de grenzen omdat het zwakke Portugal een perfecte partner was voor haar. De Kölnische Volkszeitung interpreteerde op 4 juni 1918 de ambassadeursrang voor de Britse vertegenwoordiger in Lissabon als het verheffen van Portugal tot de rang van grootmacht, een eer die zelfs België nog niet te beurt was gevallen. Ook de Franse pers gaf aandacht hieraan. Zuid-Afrika vreesde dan op zijn beurt weer Portugese ambities, die niet bestonden.

Vanuit Londen gaven Hymans, Moncheur en de Bassompierre uitgebreid verslag van enkele uiteenzettingen van voormalige Britse diplomaten die in Portugal en haar kolonies gediend hadden. De Britten en ook België hadden er belang bij de

¹⁴ BZ 361 (588).

Portugese kolonies in stand te houden. Wel namen de Britten voortdurend het woord internationalisatie in de mond, wat verontrustend werd genoemd.

Opmerkelijk was ook nog de bewering in de uiteenzettingen dat Portugal in Azië en Amerika zijn kolonies verloor door hebzucht en vermenging met de inheemse bevolking. De monarchisten die pro-Duits zijn konden opnieuw de macht grijpen en waren bereid de kolonies af te staan. De publieke opinie en de complete Portugese pers, stelde een Belgische diplomaat in Lissabon, wisten dat heel Duits Oost-Afrika minder waard was dan de haven van Lourenço Marques.

Lettows militaire invasie in december 1917 werd dankzij Duitse grondigheid begeleid door een wetenschappelijke aanval. De in Afrika gespecialiseerde Reimer verlag gaf een boek van de gekende Oost-Afrika vorser Hans Meyer uit begin 1918 met een giftige aanval op Portugals koloniale bestuur. Met de winst van zijn beroemde uitgeverij was Meyer in 1915 een leerstoel koloniale geografie gestart aan de universiteit van Leipzig. In zijn inaugurale rede had hij beweerd dat enkel 'Weltmacht de vrijheid ter zee kon garanderen' (15).

Ook in 1918 en misschien wel in antwoord op Meyers aanval schreef gewezen minister van buitenlandse zaken baron Beyens een boek over *la question africaine*. Daarin stond hij eerst stil bij de Portugese fase in de Congolese geschiedenis. Zij hadden de kust in kaart gebracht, zelfs de hydrografie van Oost-Afrika en posten langs de Zambezi gesticht, maar ze waagden zich niet in het Congolese oerwoud. Bovenal, schreef Beyens, verdiende Portugal het verdedigd te worden tegen de Duitse ambities, zelfs als het niet een geallieerde was geworden. Dat het Foreign Office zich door de Duitsers had laten verleiden voor de oorlog was van geen betekenis, want de Duitse ambassadeur mocht van zijn regering het akkoord met Londen over de hertekening van de Centraal-Afrikaanse kaart niet ondertekenen. Berlijn was immers oorlog aan het voorbereiden en waarom betalen voor iets wat hen toch zou toevallen in een zekere oorlog, meende Beyens de Duitse politiek van 1913 te begrijpen. Dat Labour onder invloed van Morel het standpunt van Solf, de

¹⁵ Bindseil, 62.

Duitse minister, deelde, was niet te begrijpen (¹⁶). De akte van Berlijn had Congo niet gevrijwaard van massale import van geweren en drank en had het land beroofd van inkomsten. Dát en niet de kleinheid van Portugal of België verklaarde de moeilijkheden in het Congobekken.

Wilde Beyens, die de expansieplannen ten koste van Portugal nooit erg genegen was geweest, die plannen nog eens aan de kaak stellen? Omdat Lissabon een traditionele bondgenoot van Londen was, konden de Britten perfect Belgen en Portugezen tegen elkaar opzetten om de Belgen uit Tabora te krijgen. Beyens had veel meer dan Renkin het verdeel-en-heers principe van de Britse diplomatie door en kon niet nalaten na te trappen.

Toen de Portugese president Machado in oktober 1917 het front in Vlaanderen bezocht, is voor zover bekend niet gesproken over Afrika. Bij het bezoek van de president aan het front, bleek dat noch de Franse president noch de Engelse koning happig waren om Machado te ontvangen en de voorkeur gaven aan een ontmoeting aan het front zelf (¹⁷). De warme ontvangst door koning Albert had dan ook deugd gedaan. In december werd er weer zo hard gevochten in de straten van Lissabon dat talloze vluchtelingen onderdak in de ambassade zochten. President en premier werden aangehouden, andere ministers vluchtten op Britse schepen. Norton de Matos leidde het verzet tegen de revolutionairen.

Die hadden minder oorlogsinspanningen als voornaamste eis en de Britten leken geneigd toe te stemmen. De nieuwe machthebber Sidonia Paez was een 'Portugese Kerensky' en beschouwde zich ook als zodanig. De marine steunde het vorige regime, het leger het nieuwe en dat was 'beslist populair', schreef Leghait. Monarchisten en clerus steunden Paes en hij maakte een einde aan de sectaire antikerkelijke politiek. De publieke opinie beschouwde het vorige regime als een stel

¹⁶ Beyens, 1918, 96.

¹⁷ Thielemans, 1991, 429.

affairisten. In april kwamen er algemeen enkelvoudig stemrecht en verkiezingen, maar 70 % van de Portugezen was ongeletterd (¹⁸).

In Afrika woedde de oorlog verder, revolutie of niet. Zo deden de Portugezen beroep op de Congolese troepen in de strijd tegen opstandelingen. De moeilijkheden die de Portugezen ondervonden met de chef van de 'Batschoks' (=Tsjokwe), Kalendende, hadden ook gevolgen in Congo. Kalendende vluchtte naar Kasai in de zomer van 1918, waarop artikel 8 van het decreet van 15 mei 1918 kon toegepast worden: de FP mocht ingezet worden volgens Molitor (¹⁹). Betekende dit een 'administratieve slachting' zoals Arendt die omschreef? In elk geval staat in de marge te lezen dat aan het Portugees verzoek moest worden voldaan als men wil 'en finir' met de Batschoks.

Dè woordvoerder van een expansief beleid aan de monding van de Congostroom was Louis Habran. In diep wantrouwen voor de Britse politiek, waarvoor België als schild was opgetreden tijdens de oorlog, getuigde hij na de oorlog hoe hij in 1916 in Oeganda 'de paniek' bij de Britten zag toen ze de omvang van de Belgische machtsontplooiing in Congo zagen. Daarom omsingelen ze ons nu (Habran, 144).

Als een Belgische Tirpitz legde hij de nadruk op de zwakke verdediging van het goud van Ituri, de diamant van Kasai, het radium van Katanga. Het was weerloos omdat België zijn zeemacht verwaarloosde. Zelfs Nederland of Portugal konden de enorme continentale macht van Congo zo afknijpen met een eenvoudige zeeblokkade.

Met name Zuid-Afrika was het land dat Habran echt angst inboezemde. Smuts had zich al verzet tegen de spoorweg naar Benguela, omdat hij liever het koper van Katanga via Rhodesië en de haven van Beira zag vervoerd worden (²⁰): het Zuid-Afrikaans imperialisme wilde zo de Portugese kolonies, Rhodesië en Katanga in zijn invloedssfeer krijgen. In werkelijkheid had Smuts tijdens de oorlog nog straffere

¹⁸ Corr. Pol. Portugal, 1917- 2.

¹⁹ PMO, 53-23.

²⁰ Habran, 167.

plannen die leken op die van de Belgische annexionisten: Portugal zou Beira gewoon moeten afstaan aan Zuid-Afrika in ruil voor een stukje Duitse kolonie. Enkel Congolese militaire en vooral maritieme macht en –merkwaardige oproep- ‘een andere politiek voor de inheemse bevolking dan die zoals de blanken in de Kaap die voorstaan’ kon een tegenwicht vormen voor dit imperialisme, gesteund door Londen, schreef Habran.

Op 5 september 1917 berichtte de Belgische ambassadeur uit Lissabon over de verontwaardigde reacties in de pers toen een open brief van Branco da Silva in O Sécuro had opgeroepen een deel van de kolonies te verkopen om de enorme budgettaire druk op het land te verminderen. Het loont de moeite even te citeren hoe de verdediging van het koloniale bezit werd verwoord: ‘De ondergrond van onze kolonies is niet armer dan die van naburige kolonies, maar toch kosten de Portugese kolonies een massa geld en hoopt niemand nog dat zij ooit rendabel worden. Maar regeringen verdwijnen, het ras blijft. Portugal heeft kolonies nodig om als natie te bestaan. De onbekwaamheid van onze elite zal ooit ophouden...’

Eind 1918 heerste een enorm wantrouwen in Portugal jegens Wilson die ervan verdacht werd eilanden voor de Amerikaanse vloot te willen binnenhalen en Leghait slaagde er niet in Paes op andere gedachten te brengen, ‘zoals alle Portugezen kan hij niet geloven dat Amerika niet uit eigenbelang meegevochten heeft’. Op 23 november luidde het dat Freire d’Andrade Portugal mee zou vertegenwoordigen op de vredesconferentie. Hij zou inzake Afrikaanse kwesties minister van buitenlandse zaken Egas Moniz bijstaan. Voor het eerst had Leghait over de Congomonding gesproken met Freire! Het vele geld dat gespendeerd was voor de haven van Lourenço Marquez had in het binnenland moeten geïnvesteerd worden, meende Freire. Hij gaf de enorme fouten toe die Portugal maakte in de oorlog in Afrika. Hij noemde zich bereid tot een financieel-territoriale regeling maar waarschuwde: ‘Elke regering leeft hier van dag tot dag en niemand zal drastische voorstellen aanvaarden. Portugal vreest Zuid-Afrika en Amerika: dat laatste zal zich bemoeien met de politiek jegens de inheemse bevolking’. Leghait probeerde hem gerust te

stellen dat die bemoeienis enkel economisch en niet politiek zou zijn. Er circuleerden andere namen om Portugal te vertegenwoordigen, maar die zouden allen België minder gunstig gezind zijn.

Wat hij zei was wel een persoonlijke mening en uiterst confidencieel, beklemtoonde Freire jegens de Belgische vertegenwoordiger. Toen de delegatie inderdaad Freire opnam, juichte Leghait en schreef zelfs dat behalve Parijs ook Brussel op de reisagenda ervan stond. De Portugese pers eiste enkel Kionga op de oostkust maar de haven van Mossamedes en de mijnen van Otavi in voormalig Duits West Afrika kunnen allicht als compensatie aangeboden worden (nota 5 december 1918). 'Bovenal haatten ze hier de Amerikanen, waarvan de mariniers met hun dollars op de Azoren erg welkom zijn, tot grote ongerustheid van Lissabon. Financieel heeft Portugal enkel schulden in Londen, nergens anders, ook niet in Washington' vatte hij de stemming samen.

Op 14 december werd Paes vermoord. Leghait schreef: 'Monarchie of Sovjetstaat? Het leger beslist!' Tamagnini Barbosa volgde Paes op maar een militaire junta nam de macht in Porto over en herstelde de monarchie van de Braganca. In januari 1919 kon je spreken van burgeroorlog, in februari haalden de republikeinen de overhand. Er kwamen verkiezingen. In mei werden de Portugese kolonies opgedeeld in twee, de oostelijke en de westelijke met elk een gouverneur met volmachten behalve om de gebieden af te staan. Op dat moment vielen ook de beslissingen in Versailles. Ondertussen was Leghait naar Parijs geweest om te overleggen met Louwers die de Belgische delegatie daar over Afrika adviseerde. Op 31 mei schreef hij aan Hymans dat de Portugese vertegenwoordigers in Parijs geen gezag meer hadden en de republikeinen zich erg gedeisd hielden omdat velen hen nog verweten de dood van Paes en de oorlog veroorzaakt te hebben.

Gouverneur worden kon een politiek doodsvonnis worden en Norton de Matos werd genoemd voor West-Afrika. Hij was bekwaam om in Angola orde op zaken te stellen, maar indien de metropool in anarchie bleef hangen, kon je moeilijk een economische opleving van de kolonie verwachten. De publieke opinie wist niets van

de Belgische plannen en de aanhang van rechts buite het ongenoegen over het verloop van de vredesconferentie uit. De kolonies verkopen om de oorlogsschulden te delgen, was wat zij de regering verweten. Het was duidelijk dat het onzinnig zou zijn geweest een perscampagne te lanceren voor een deal inzake Congo in dergelijke omstandigheden. Het had elke Portugese regering blootgesteld aan het wantrouwen dat zo eigen bleek te zijn aan 'het karakter van de Portugees' zoals de Belgische consul het noemde.

Pas de spanningen in de Nederlands-Belgische verhoudingen die zelfs op oorlog afstevenden in 1919, brachten de Portugese publieke opinie op de hoogte van wat de Portugese pers het 'Belgische imperialisme' doopte. Op 15 oktober berichtte de ambassade dat de Nederlandse gezant van der Goes in Lissabon een perscampagne was begonnen, die wat Limburg voor Nederland is gelijk stelde met Angola voor Portugal. In november was Freire d'Andrade weer de tussenpersoon om de minister van kolonies in contact te brengen met Belgische zakenlui. De tijd van politieke onderhandelingen was voorbij voor ze was begonnen, het woord was als steeds aan de handelaren.

En toch veranderde de oorlog en het lijden van de Portugese soldaten in Afrika en Europa de Portugese geschiedenis. De dood van vele Portugezen die de schok van de operatie Michaël en het Duitse lente-offensief van 1918 als eersten moesten opvangen, verhoogde de sympathie voor het land. Terwijl het Portugese leger desintegreerde in facties en milities, kreeg het voor de publieke opinie een martelarenstatus omwille van dat lijden. Zonder die status zou de militaire staatsgreep van 28 mei 1926 niet mogelijk geweest zijn.

Besluit

De Portugese kolonies overleefden dankzij de gevolgde buitenlandse politiek de Eerste Wereldoorlog, maar niet zo de Portugese democratie. Portugal, dat in 1914 als slavendrijver werd gezien, met een koloniaal systeem dat hun Britse bondgenoten niet konden verdedigen, werd de favoriete schietschijf van de Belgische annexionisten. Met name de enclave van Cabinda diende Belgisch-Congo toe te vallen en Portugal kon gecompenseerd worden met veroverd Duits gebied in Oost-Afrika. De toetreding van Portugal tot het geallieerde kamp en de dood van vele Portugezen die de schok van het Duitse lente-offensief van 1918 in Vlaanderen als eersten over zich heen kregen, zorgden voor een ommekeer. Na vier jaar oorlog nam Zuid-Afrika voor de Belgen (en trouwens ook voor de Portugezen) de rol van boeman onder de geallieerden over. Portugal was een betrouwbare bondgenoot geworden en zou samen met België nog een halve eeuw heersen in Centraal- en Oost-Afrika.

Bibliografie

Onuitgegeven bronnen in België

* Afrikaans Archief van Buitenlandse Zaken, Brussel:

- Portugal (588)
- internationalisatie van Congo (589)
- verdeling van Congo: geruchten in 1909, 1912-14, 1917 (599)

* Buitenlandse Zaken, Brussel:

- Papieren Beyens
- Correspondentie Portugal, 1911-1919

Onuitgegeven bronnen: het buitenland

* Verenigd Koninkrijk: National Archives, London/Kew

- Foreign Office correspondentie over Congo FO 367/118, FO 371/2599 en 371/2600 War in Africa (volgens de verslagen van de Britse ambassade bij de Belgische regering)

Literatuur

Amaral Nogueira J. Matos José Mendes Ribeiro Norton de, - Dicionario de historia de Portugal, vol. IV, Porto: Livraria Figueirinhas-Iniciativas editorais, p. 229-230

Beyens E. La question africaine : le Portugal, l'Etat indépendant, le Congo belge, l'avenir du Congo, Paris : Van Oest, 1918

Bindseil R. ed. Ruanda im Lebensbild von Hans Meyer (1858-1929), Erstbesteiger des Kilimandscharo, Forschungsreisender und Verleger, Berlin: Dietrich Reimer verlag, 2004

Habran L. Coup d'oeil sur le problème politique et militaire du Congo belge, Bruxelles: A. Dewit, 1925

Pélessier R. Résistance et revoltes en Angola, 1845-1961, Phd. Paris I, 3 vol., 1975

Ruytjens E. Historisch ontstaan der grens van de onafhandelijke Congostaat en de Portugese bezittingen in neder-Congo tussen 1885 en 1894 - Mémoires de la classe des sciences morales et politiques , nouvelle série , tome XVI 1958 p. 1-92

Severiano de Teixeira N. Entrée du Portugal dans la grande guerre 1914-1916, Paris: Economica, 1998

Thielemans M-R Le roi Albert au travers de ses lettres inédites 1882-1916, Bruxelles: Office international, 1982

Tschapek R. Bausteine eines zukünftigen deutschen Mittelafrika, Stuttgart: Steiner verlag, 2000

Viana Martins A. Da I Republica ao Estado Novo, Lisboa: iniciativas editorais, 1976

Willequet J. Le Congo belge et la Weltpolitik allemande, Bruxelles: presse universitaire de France, 1962